

Indian Journal of Modern Research and Reviews

This Journal is a member of the 'Committee on Publication Ethics'

Online ISSN:2584-184X

Review Article

भासनाटकेषु प्रतिबिम्बितानि सामाजिकमूल्यानि - एकं समीक्षणम्

Social Values Reflected in the Plays of Bhasa - A Review

स्वाती रेखा साहु

शोधच्छात्रा (शिक्षाशास्त्रविभागः) केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः श्री सदाशिवपरिसरः(पुरी)

Corresponding Author: * स्वाती रेखा साहु

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.23469372>

शोधसारांशः -

भासनाटकेषु भारतीयसंस्कृतेः सामाजिकमूल्यानां सुन्दरं प्रतिबिम्बनं दृश्यते । प्रस्तुतशोधपत्रे भासस्य त्रयोदशनाटकेषु प्रतिबिम्बितानां धर्म - त्याग - करुणा - मैत्री - सत्य - नारीसम्मानादीनां सामाजिकमूल्यानां समीक्षात्मकम् अध्ययनं प्रस्तुतं अस्ति । अस्य अध्ययनस्य उद्देश्यं भासस्य नाटकानां सामाजिकप्रासंगिकतायाः उद्घाटनम् अस्ति ।

Manuscript Information

- ISSN No: 2584-184X
- Received: 07-08-2026
- Accepted: 11-10-2026
- Published: 19-10-2026
- MRR:4(10); 2026: 168-170
- ©2026, All Rights Reserved
- Plagiarism Checked: Yes
- Peer Review Process: Yes

How to Cite this Article

साहु स्वा रे. भासनाटकेषु प्रतिबिम्बितानि सामाजिकमूल्यानि - एकं समीक्षणम्, Indian J Mod Res Rev. 2026;4(10):168-170.

Access this Article Online

www.mrrjournal.in

मुख्यशब्दाः भासः, सामाजिकमूल्यानि, समीक्षणम्, संस्कृतसाहित्यम्

उपोद्घात

महाकविभासः कालिदासात् पूर्ववर्ती नाटककारः इति प्रसिद्धः । तस्य त्रयोदश नाटकानि - स्वप्नवासवदत्तम्, प्रतिज्ञायौगन्धरायणम्, प्रतिमानाटकम्, अभिषेकनाटकम्, ऊरुभङ्गम्, मध्यमव्यायोगः, दूतवाक्यम्, कर्णभारम्, बालचरितम्, दरिद्रचारुदत्तम्, पञ्चरात्रम्, दूतघटोत्कचम्, अविमारकम् च । एतेषु नाटकेषु तत्कालीनभारतीयसमाजस्य जीवन्तं चित्रणं प्राप्यते ।

उद्देश्यम् -

- भासस्य नाटकेषु सामाजिकमूल्यानां अन्वेषणम् ।
- धर्म, सत्य, त्याग, मैत्री इत्यादीनां मूल्यानां वर्तमानप्रासंगिकतायाः अध्ययनम् ।
- भासकालीन समाजस्य च आधुनिकसमाजस्य तुलनात्मकं अध्ययनम् ।

मुख्यविषयः -

प्रारम्भिकेषु प्रभावशालिषु संस्कृतनाट्यकारेषु अन्यतमः भासः प्राचीनभारतीयसमाजस्य समृद्धं चित्रं प्रस्तुतं करोति । तस्य नाटकेषु नैतिक - सामाजिक - सांस्कृतिकमूल्यानि प्रतिबिम्बितानि सन्ति ये प्रारम्भिकभारतीयजीवने केन्द्रस्थानानि आसन् ।

भासस्य नाटकेषु प्रमुखसामाजिकमूल्यानां चर्चा यथा भवति ।

1. धर्मः (धर्मः एवं नैतिक कर्तव्यम्)

भासस्य नाटकेषु धर्मः मूलमूल्यं भवति । पात्राणि प्रायः व्यक्तिगत-इच्छायाः अपेक्षया नैतिककर्तव्यानुसारं कार्यं कुर्वन्ति । राजानः, योद्धाः, सामान्यजनाः च कठिनपरिस्थितौ अपि न्यायं, सत्यं, नैतिकदायित्वं च धारयन्तः दर्शिताः भवन्ति । उदाहरणम् : प्रतिज्ञायौगन्धरायणे कर्तव्यनिष्ठा राजनैतिकधर्मश्च मन्त्रिराजकर्मणां मार्गदर्शनं करोति ।

2. निष्ठा भक्ति च

भासः राज्ञः, कुटुम्बं, राष्ट्रं च प्रति निष्ठां प्रकाशयति । संकटकाले अपि मन्त्रिणः, सैनिकाः, पतिपत्न्यः च भक्ताः एव तिष्ठन्ति ।

यथा - यौगन्धरायणस्य उदयनराजस्य प्रति अचलनिष्ठा, निष्ठापूर्वकं सेवायाः मूल्यं प्रतिबिम्बयति ।

3. पारिवारिकं ज्ञातिमूल्यं च

पारिवारिकसम्बन्धाः-विशेषतः पतिपत्न्याः, मातापितृबालानां, भ्रातृणां च मध्ये-आदरपूर्वकं भावनात्मकगहनतया च व्यवहारः क्रियते । भासः कुटुम्बं समाजस्य आधारत्वेन चित्रयति ।

उदाहरणम् : स्वप्नवासवदत्तम् इत्यत्र वैवाहिकप्रेमः, त्यागः, परस्परबोधः च केन्द्रितविषयाः सन्ति ।

4. त्यागः निःस्वार्थता च

बहवः पात्राः अधिकहिताय व्यक्तिगतसुखं त्याजयन्ति । एतेन समाजं कर्तव्यं च व्यक्तिगतहितात् उपरि स्थापनस्य आदर्शः प्रतिबिम्बितः भवति ।

यथा - राज्ञाः वासवदत्तस्य भर्तुः राजनैतिकसफलतायाः मौनदुःखम् उदात्तम् आत्मत्यागं दर्शयति ।

5. स्त्रीणां सम्मानः

भासः स्त्रियः बुद्धिमान्, शूराः, नीतिबलाः च इति प्रस्तुतं करोति । ते निष्क्रियरूपेण न अपितु घटनां सक्रियरूपेण प्रभावयन्ति । यथा - वासवदत्ता, पद्मावती इत्यादयः स्त्रीपात्राः प्रज्ञां, गौरवं, भावनात्मकं बलं च दर्शयन्ति ।

6. राजनैतिकनीतिशास्त्रं राज्यशिल्पं च

भासस्य नाटकेषु शासन - कूटनीति - न्याय - सम्बद्धानि सामाजिक-मूल्यानि प्रकाश्यन्ते । प्रजाभिः करुणाभिः च राजानः शासनं कर्तुमपेक्षिताः ।

उदाहरणम् : प्रतिज्ञायौगन्धरायणः क्रूरबलस्य अपेक्षया नैतिकराजनैतिकरणनीतिषु बलं ददाति ।

7. करुणा मानवता च

शत्रून् अपि कदाचित् सहानुभूतिपूर्वकं व्यवहारः क्रियते । भासः क्षमा - सहानुभूति - मानवतां प्रवर्धयति ।

यथा - मध्यमव्यायोगे करुणामूल्यं हिंसाम् अतिक्रमति ।

8. नैतिकसंयमता वीरता च

भासस्य वीरा शूरास्तु नीतिमार्गदर्शिताः । शारीरिकबलं नैतिकजागरूकतायाः सह सन्तुलितं भवति ।

उदाहरणम् - मध्यमव्यायोगे भीमः दयालु - संयम - संयुक्तं साहसं दर्शयति ।

निष्कर्ष

भासस्य नाटकानि केवलं साहित्यिककृतयः न सन्ति, अपितु सामाजिकमूल्यानां विश्वकोशः सन्ति । भासस्य नाटकेषु प्राचीनभारतस्य सामाजिकादर्शाः प्रतिबिम्बिताः सन्ति - धर्मः, निष्ठा, पारिवारिकमूल्यानि, त्यागः, स्त्रीणां सम्मानः, नैतिकराजनीतिः, करुणा च सजीवपात्राणां नाटकीयपरिस्थितीनां च माध्यमेन भासः एकं समाजं प्रस्तुतं करोति यत्र नैतिकमूल्यानि व्यक्तिगतं सार्वजनिकजीवनं च मार्गदर्शनं कुर्वन्ति । तस्य पात्रेषु यथार्थमानवभावनाः प्रतिबिम्बिताः सन्ति, येन अद्यत्वे अपि तस्य नाटकानि सामाजिकरूपेण प्रासंगिकानि भवन्ति । आधुनिक समाजे यत्र मूल्यानां ह्रासः दृश्यते, तत्र भासस्य नाटकानां पुनः अध्ययनम् अत्यावश्यकम् अस्ति ।

उपयुक्तग्रन्थसूची

1. ऐयार् टीकेआर्। संस्कृतसाहित्यस्य संक्षिप्तम् इतिहासम्। पालघाटः आर्. एस्. वाध्यार् एण्ड् सन्स्; 2018।
2. अय्यर् एएस्पी। भासः। मद्रास्: द मद्रास् लॉ जर्नल् ऑफिस्; 1942।

3. भासः। स्वप्नवासवदत्तम्। कोषिकोडः नेशनल् पब्लिकेशन्स; 2005।
4. पुसलकर् एडी। भासः। एकम् अध्ययनम्। लाहौरः मेहर चन्द्र लछमनदास; 1940।
5. सुखटणकर् वीएस्। भाससम्बन्धिनः अध्ययनाः। जर्नल् ऑफ् द अमेरिकन् ओरिएण्टल् सोसाइटी। 1920;40।
6. इन्दुलेखा बी। भासः। श्रेष्ठः कविः। इण्टरनेशनल् जर्नल् ऑफ् आर्ट्स, मैनेजमेण्ट् एण्ड् ह्यूमैनिटीज्। तिरुवनन्तपुरम्, केरलम्। प्रकाशनवर्षं तथा खण्डविवरणं अनुपलब्धम्।
7. पलैयः सी। प्रतिमानाटके भासस्य शैली। इण्डियन् जर्नल् ऑफ् अप्लाइड रिसर्च्। 2015 सेप्टेम्बर;5(9)।
8. चौधरी चित्रिता। भासस्य नाटकानिः सामाजिक-सांस्कृतिकम् अध्ययनम्। 2008।
9. गणपतिशास्त्री। भासनाटकचक्रम्।
10. भासः। स्वप्नवासवदत्तम्। वाराणसीः चौखम्बा प्रकाशनम्।
11. गैरोला वाचस्पतिः। संस्कृतसाहित्यस्य इतिहासः।

Creative Commons License

This article is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution–Non-commercial–No Derivatives 4.0 International (CC BY-NC-ND 4.0) License. This license permits users to copy and redistribute the material in any medium or format for non-commercial purposes only, provided that appropriate credit is given to the original author(s) and the source. No modifications, adaptations, or derivative works are permitted.

About the Corresponding Author

स्वाती रेखा साहुः शिक्षाशास्त्रविभागे शोधच्छात्रा अस्ति। सा केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य श्रीसदाशिवपरिसरे, पुर्या, शोधकार्यं करोति। तस्याः शैक्षणिकरुचयः शिक्षाशास्त्रम्, संस्कृतशिक्षणम्, भारतीयज्ञानपरम्परा, शिक्षणाधिगमप्रक्रिया तथा आधुनिकशिक्षाव्यवस्थायाः विकासः इत्यादिषु क्षेत्रेषु सन्ति। सा शैक्षणिकानुसन्धानेन शिक्षाक्षेत्रस्य उन्नतौ योगदानं दातुं प्रयतते।